

DOI 10.47315/archives2023.335.055

УДК-94(477)«1920/1930»:[82-94:792.071.2]:321.64

Олександр Бонь

кандидат історичних наук,

доцент,

доцент кафедри історії України,

Київський університет імені Бориса Грінченка

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3287-5955>

ЦІНА КОМПРОМІСУ: СПОГАДИ ВОЛОДИМИРА ГЖИЦЬКОГО ПРО ЛЕСЯ КУРБАСА

Анотація. Мета роботи полягає в розкритті потенціалу спогадів письменника Володимира Гжицького (1895–1973) у науковому вивченні постаті актора і режисера Леся Курбаса (1887–1937) та дослідженні особливостей мемуарів літературно-мистецької інтелігенції, написаних в умовах політичного контролю радянського тоталітарного режиму. **Методологічною основою** дослідження є традиційні загальні принципи об'єктивності, системного аналізу, історизму, а також спеціально-історичний метод просопографії. Джерелознавчий аналіз его-документів В. Гжицького та біографічний метод застосовані для вивчення текстів спогадів письменника. **Наукова новизна** полягає в тому, що раніше неопубліковані короткі та оприлюднені після смерті письменника спогади про Леся Курбаса аналізуються як єдиний комплекс. **Перспективи подальших студіювань** полягають у тому, що вивчення спогадів В. Гжицького дозволить розкрити життя літературно-мистецького середовища радянської України у 1920–1930 рр. **Висновки.** Відомий письменник В. Гжицький, який після участі у боротьбі за українську державність у Західній Україні переїхав до радянської України, залишив цінні у фактологічному відношенні спогади про літературно-мистецьке середовище 1910–1930 рр. Він був незаконно репресований і після 21-го року перебування на чужині повернувся до України. Ці обставини наклали важкий відбиток на тексти його его-документів. Короткі спогади про Леся Курбаса та частина мемуарів «Спогади про минуле», що висвітлюють його взаємини з видатним режисером, і які були опубліковані повністю майже через 40 років після його смерті, зберігаються у особовому фонді письменника в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України. На них позначилася самоцензура автора, який змушений був уникати коментування деяких фактів і подій, оскільки писав їх для публікації в умовах радянської політичної цензури.

Ключові слова: Володимир Гжицький; Лесь Курбас; літературно-мистецька інтелігенція; спогади; тоталітаризм.

Спогади, як й інші его-документи, науковим загалом справедливо вважаються суб'єктивними. Втім, вони відображають такі аспекти

життя, які майже не залишають слідів в інших видах джерел. Тому їх використання хоча і є складним для з'ясування історичних процесів, біографій відомих діячів і фактів, але все ж може суттєво доповнити дослідницькі можливості істориків. Значною мірою це стосується спогадів літературно-мистецької інтелігенції, що носять додатково суб'єктивний характер ще й через мистецьку змагальність і ревності між творчими людьми, колективами, ідейними напрямками. Особливу цінність такі спогади про літераторів і митців українського «розстріляного відродження» отримують за самим фактом виключення на десятиліття з українського культурного простору цілих мистецьких пластів, важливих постатей та кращих зразків творчості. Той культурних розрив, який виник у зв'язку з репресіями радянської тоталітарної системи, можуть заповнити не лише заново представлені твори письменників, художників, а й спогади про їхнє середовище.

Серед великої кількості опублікованих і відомих архівних мемуарів літературно-мистецької інтелігенції радянського часу окреме місце займають спогади Володимира Зеноновича Гжицького (1895–1973). Він пройшов тяжкий шлях сталінських таборів, заслання на протязі 21-го року. Звинувачений в участі в міфічній «контрреволюційній організації» «Український національний центр», він відбував частину строку в таборах разом з Остапом Вишнею, тривалий час був на засланні і реабілітований лише у 1956 р. Потім описав жахіття сталінських таборів у автобіографічній прозі «Ніч і день». Роман вийшов у журналі «Жовтень» у 1965 р., а лише у «перебудову» опублікований окремим виданням¹. Це була третя частина автобіографічної трилогії (перші 2 книги: «У світ широкий» (1960 р.), «Великі надії» (1963 р.))² – про українця-галичанина, якому судилося пройти драматичні події українського ХХ ст.

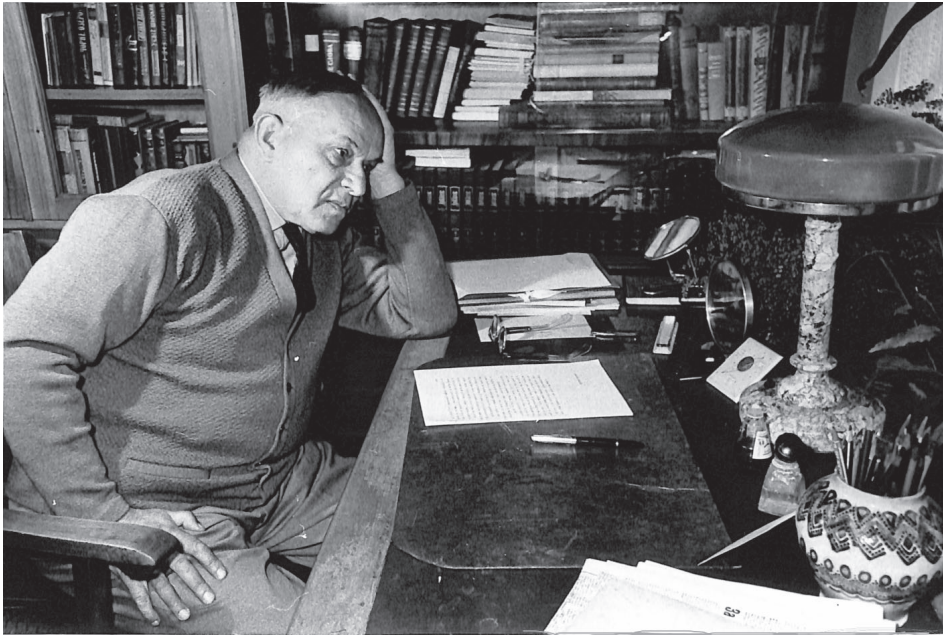
Постать В. Гжицького вже була у полі зору журналістів, істориків та істориків літератури, особливо у хвилю відновлення імен репресованих митців і до 100-річчя з дня його народження у середині 1990-х років³. Досліджувалися і його спогади про літературно-мистецьке середовище радянської України 1920–1930 рр., які зберігаються у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України⁴.

¹ Гжицький В. З. Ніч і день: Роман. Львів: Каменяр, 1989. 308 с.

² Гжицький В. З. Твори. В 2 т. / вступ. ст. С. Шаховського. Київ: Дніпро, 1974. Т. 1. 656 с.; Т. 2. 656 с.

³ Возна Р. Письменник трагічної долі // Свобода. 1998. 19 груд.; Кудлик Р. Жага життя // Дзвін. 1995. № 10. С. 141–143; Лубківський Р. Драма епохи, трагедія людини // Дзвін. 1995. № 10. С. 133–134.

⁴ Бонь О. І. Літературне середовище Харкова 1920 років у спогадах Володимира Гжицького // Oxford Review of Education and Science, «Oxford University Press», 2015, № 1(9). Р. 465–471; Його ж. Літературне об'єднання «Плуг» у спогадах Володимира Гжицького // Наукові записки Тернопільсько-

В. Гжицький за робочим столом. 1960–1970 рр.
 Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України.
 Ф. 19. Оп. 1. Спр. 361. Арк. 15.

Найбільші за обсягом мемуари В. Гжицького «Спогади про минуле» чекали на публікацію у повному обсязі майже 40 років. Їх скорочена версія «Мої побратими», нехай і цензурована, з'явилася у журналі «Жовтень» навесні 1973 р.⁵, а в грудні письменник помер. Він похований на Личаківському кладовищі у Львові, де жив після заслання і де знаходяться також могили його сестри Наталі та брата Степана – вченого-біохіміка. Лише в 1991 р. спомини частково були опубліковані у часописі «Родослав»⁶ та в 1995 р. у «Літературному Львові»⁷. І тільки у 2011 р. вийшли повністю з великою джерелознавчою статтею та розлогими коментарями дослідниці Ярини Цимбал⁸, де детально показано творчий процес написання і підготовки спогадів до друку.

го національного педагогічного ун-ту імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. Вип. 2. Ч. 3. С. 39–44.

⁵ Гжицький В. Мої побратими // Жовтень. 1973. № 3. С. 81–93.

⁶ Гжицький В. Спогади про минуле // Родослав. 1991. № 14. С. 6.

⁷ Гжицький В. Спогади про минуле // Літературний Львів. 1995. № 15 (жовт.). С. 7; № 17 (листоп.). С. 7.

⁸ Цимбал Я. «Спогади про минуле» Володимира Гжицького: пригадування і конструювання // Спадщина. Київ: Laugus, 2011. Т. 6. С. 240–257; Володимир Гжицький. Спогади про минуле / підгот. тексту, комент. Я. Цимбал // Там само. С. 258–351.

Мета статті полягає у розкритті потенціалу спогадів письменника В. Гжицького у науковому вивченні постаті актора і режисера Леся Курбаса та дослідженні особливостей мемуарів літературно-мистецької інтелігенції, написаних в умовах політичного контролю радянського тоталітарного режиму.

Спогади В. Гжицький почав писати після виходу з друку мемуарів Юрія Смолича «Розповідь про неспокій» у 1968 р. Я. Цимбал слушно зауважує, що цей факт спонукав В. Гжицького написати спогади про тих письменників, які входили до організації «Плуг», і яких не згадує Ю. Смолич. Оскільки матеріалу виявилось замало, то з'явилися сюжети і про мешканців знаменитого письменницького будинку «Слово». Однак висловимо припущення, що він хотів заповнити цю прогалину ще й тому, що про цих письменників замовчував Ю. Смолич, оскільки вони були репресовані, як і сам В. Гжицький. Та й постать літератора Ю. Смолича могла викликати у мемуариста різні емоції. У літературно-мистецькому середовищі радянської України того часу нуртували чутки про те, що він був інформатором радянських каральних органів, хоча й першим написав спогади про літературно-мистецьку еліту України 1920–1930 рр. Дійсно, розсекречення архівів радянських спецслужб у незалежній Україні підтвердило ці здогадки. Ю. Смолич мав оперативний псевдонім «Стріла» і залишив помітний слід в архівах спецслужб; інколи писав доноси-шедеври, які мали високу мистецьку якість⁹.

Цікаві деталі про роботу над спогадами В. Гжицький повідомляв у листуванні з літератором, мовознавцем, українським емігрантом з Австралії Дмитром Нитченком (справж. прізвище – Ніценко, мав псевдоніми Дмитро Чуб, Остап Зірчастий). Вони познайомилися з у Харкові в 1920 рр., коли Д. Нитченко працював у видавництві «Література і мистецтво», а В. Гжицький часто заходив туди.

Д. Нитченко захоплювався творчістю В. Гжицького, зокрема його романом «Чорне озеро» (мав 8 видань в Україні і 2 за кордоном – у Канаді і Німеччині). У передмові Д. Нитченка до листів В. Гжицького, опублікованих у 1992 р. в Австралії, висловлюється таке припущення про спогади: «Листуючись зі мною, він повідомляв, що за 2–3 тижні вийдуть з друку його спогади «Мої побратими». Але сталося падіння комуністичного керівника Шелеста, почалися знову арешти, і спогади Гжицького опинилися в архіві. Певно, він згадав у своєму творі когось із репресованих письменників, що стало причиною зняття з друку»¹⁰.

⁹ Донос-шедевр. Юрій Смолич про Олександра Довженка // Українська правда. Історична правда. 2018 р. URL: <https://web.archive.org/web/20180911044446/http://www.istpravda.com.ua/articles/2018/09/10/152898/> (дата звернення: 05.06.2023).

¹⁰ Нитченко Д. Листи письменників. Мельбурн: Ластівка, 1992. С. 132.

Д. Нитченко справедливо зауважував, що В. Гжицький – один із тих талановитих авторів, якому більшовицький режим не давав виявити всього свого таланту, знівечивши його життя. «Помер він два–три тижні після того, як його твір потрапив під заборону»¹¹.

У листі від 22 лютого 1969 р. В. Гжицький згадує про розшуки у книгарнях книги спогадів Ю. Смолича та що написав і він спогади «обсягом у невеличку книжку». І у цих листах ми бачимо механізм реалізації самоцензури та ціну й результат компромісу мемуариста. Для публікації потрібно було всі непевні з боку політичного епізоди або викреслити, або «згладити». Так він надіслав варіант спогадів у журнал, але не мав надії, що вони вийдуть: «Мої спогади теж про літераторів і якраз про тих, яких обминув у першій книзі Смолич, головним чином про плужан»¹². Вже 14 липня 1970 р. письменник повідомляв, що надіслав спогади у Харків, у журнал «Прапор» у березні, але з того часу не отримав навіть відповіді про отримання рукопису редакцією. Очевидно, редколегія журналу була обережною в умовах «брежнєвщини» і не хотіла публікувати спогади репресованого літератора. Зрештою, він і сам висловив сумнів, що їх хтось надрукує¹³.

Той факт, що робота над спогадами йшла складно і письменник багато чого не міг згадати про обставини свого життя і людей, з якими був знайомий, на основі листів мемуариста до дружини репресованого письменника Гордія Коцюби (члена «Гарту», ВАПЛІТЕ та «Пролітфронт») Олени Коцюби довела Я. Цимбал¹⁴.

Все ж письменник продовжував працювати над текстом спогадів. Висловимо припущення, що саме в цих обставинах він намагався їх зробити нейтральними та розділив на осібні невеликі частини про окремих діячів для того, щоб спростити публікацію. Так, напевне, з'явилися й окремі спогади про Леся Курбаса. 6 січня 1971 р. він повідомляв Д. Нитченка, як саме працює над текстом спогадів: «Свої спогади я пишу, працюю щодня, зробив собі норму, чотири листки канцелярської книги. До речі я, здається, не писав Вам, що пишу обов'язково в книзі. Навіть для малого оповіщення роблю зшиточок і в ньому пишу»¹⁵.

За листом до Д. Нитченка можемо орієнтовно датувати і завершення роботи над спогадами: «Я закінчив учорні працю над «Спогадами про минуле». Це буде книга розміром з 15 аркушів, таких як «Опришки». Спогади будуть доведені до 32 року, і це буде перша книга. Чи видрукують і коли – велике питання. Зараз я обробляю написане. Це

¹¹ Там само. С. 132.

¹² Там само. С. 134.

¹³ Там само. С. 143.

¹⁴ Цимбал Я. «Спогади про минуле» Володимира Гжицького... С. 241–242.

¹⁵ Нитченко Д. Листи письменників... С. 146.

досить приємна робота»¹⁶. Цікаво, що остаточну редакцію В. Гжицький, за листами до О. Коцюби, зробив у лютому 1969 р. – 62 сторінки машинопису. Про це наголошує Я. Цимбал. Але потім він їх все ж доповнював, про що свідчить і варіант, який зберігся в архіві – 76 аркушів машинопису. Це сталося, за згаданими листами до О. Коцюби, у першій половині 1969 р.¹⁷ Але, на нашу думку, із зазначених вище мотивів, оскільки публікація не відбулася, він продовжив їх коригувати. Те, що спогади письменника після опрацювання в чистовому вигляді змінили назву, дізнаємося з листа від 9 липня 1971 р. до Д. Нитченка: «Післав я до Києва свої мемуари. Називаються «Великий сонях», а в дужках «Спогади про минуле». Хто читав, кажуть, що цікаве, а що скаже видавництво – не знаю»¹⁸. Вже з листа від 9 березня 1972 р. дізнаємося, що мемуарна повість «Великий сонях» планувалася до виходу у видавництві «Радянський письменник» у 1973 р. Але в передмові до виданих листів Д. Нитченко зазначає, що з травня 1972 р. листи зі Львова стають все обережнішими, оскільки був знятий із займаної посади П. Шелест і призначений В. Щербицький¹⁹. Очевидно, що В. Гжицький побоювався за листування з діячем діаспори. Та і не спонукали до активної праці і цензурні заборони інших його творів. Він писав у листі до О. Коцюби у січні–лютому 1969 р., що не знає, чи їх опублікують, і що скаже офіційна цензура²⁰.

Тепер розглянемо окремі короткі (3 аркуші) спогади про Леся Курбаса. На нашу думку, вони з'явилися у результаті розділення загальних спогадів на окремі сюжети. Характерно, що їх немає у виданому саме у той час під редакцією В. Василька збірнику спогадів сучасників про Леся Курбаса²¹. Припускаємо, що саме для цього видання він і робив окремі спогади про митця. Також немає їх і в московському виданні 1988 р. спогадів про режисера Леся Курбаса та його спадщину²².

Документ названий самим мемуаристом «Мої спогади про Леся Курбаса». Це – машинопис без датування. Але, напевне, що це 1969 р. Починаються вони романтизованим пасажем: спогади про Леся Курбаса «сягають в далеку давнину», а точніше – у 1910 р. Тобто, на час написання спогадів їх відділяло понад півстоліття. Перша зустріч, а не знайом-

¹⁶ Нитченко Д. Листи письменників... С. 146.

¹⁷ Цимбал Я. «Спогади про минуле» Володимира Гжицького... С. 246.

¹⁸ Нитченко Д. Листи письменників... С. 148.

¹⁹ Там само. С. 149.

²⁰ Цимбал Я. «Спогади про минуле» Володимира Гжицького... С. 252; ЦДАМЛІМ України (Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України). Ф. 260. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 211зв., 213.

²¹ Лесь Курбас. Спогади сучасників / за ред. В. С. Василька. Київ: «Мистецтво», 1969. 360 с.

²² Лесь Курбас: Статті и воспоминания о Лесе Курбасе. Литературное наследие / сост.: М. Г. Либинский, Л. С. Танюк. Москва: Искусство, 1988. 463 с.

ство, відбулася у Тернополі, коли В. Гжицький навчався у 4-му класі гімназії. Саме тоді Лесь Курбас грав у театрі «Руська бесіда», який, не маючи постійного приміщення у Львові, гастролював по Галичині. Режисером і директором театру був Йосип Стадник. Він і дружина Софія були провідними акторами. Як і Катерина та Іван Рубчаки²³.

Лесь Курбас у 1915 р. заснував у Тернополі «Тернопільські театральні вечори». Театр працював у будинку «Міщанського братства». Саме там і відбулася друга зустріч з актором і режисером в ролі Гурмана у п'єсі Івана Франка «Украдене щастя». Близкуча гра Лесь Курбаса надовго запам'яталася майбутньому письменнику²⁴. Він згадує, що у 1916 р. Лесь Курбас переїхав у Наддніпрянську Україну. Але не наголошує, за яких обставин. Адже йшла світова війна і Україна була розділена фронтом! Лесь Курбас якийсь час працював у театрі М. Садовського. Мемуарист так пояснює відхід від цього колективу, створеного одним із корифеїв українського театру: «Для нього, широкої натури художника, були завузькі рамки і цього театру»²⁵. Згодом організував студію молодих акторів, з якої виріс «Молодий театр». Грав і працював режисером у Білій Церкві. Але В. Гжицький, який, як зрозуміло зі спогадів, відвідував вистави театру, там його не бачив²⁶.

Володимир ГЖИЦЬКИЙ

МОЇ СПОГАДИ ПРО ЛЕСЯ КУРБАСА

Мої спогади про Олександра Степановича Курбаса сягають в далеку давнину.

В 1910 році, гімназистом четвертого класу я бачив Курбаса в драмі Старицького "Ой не ходи Грицю та на вечорниці", в якій він грав роль Грицька Пандури з Катериною Рубчаковою в ролі Марусі й Осиповичкою в ролі її матері Вусті Шурай. Це було в Тернополі. Театр "Руської бесіди" не мав власного приміщення у Львові, тому їздив він по всіх більших містах східної Галичини, несучи її мешканцям театральну культуру. Директором театру і режисером був Йосип Стадник, ведучими артистами були пара Рубчаків, Катерина та Іван, пара Стадників – Софія і Йосиф.

Олександр Степанович довго в цьому театрі не вживався: В 1915 році він заснував в Тернополі "Тернопільські театральні вечори". Спектаклі відбувались в невеличкому будинку т.зв. "Міщанського братства". Там я бачив Курбаса вдуге в ролі Гурмана з п'єси І. Франка "Украдене щастя". Обидві *вечори* були зіграні блискуче і тому запам'ятались надовго.

В 1916 році Курбас переїжджає на Україну і поступає в труп Садовського, але там не вживається. Для нього, широкої натури художника, були завузькі рамки і цього театру. Він засновує "Молодий театр", де грає сам і режисує. Це було в Білій Церкві. Там я його не бачив.

Перша сторінка коротких спогадів В. Гжицького «Мої спогади про Лесь Курбаса».

Кінець 1960 – не пізніше 19 грудня 1973 рр.
Центральний державний архів-музей літератури
і мистецтва України.

Ф. 19. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 1.

²³ ЦДАМЛІМ України. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 1.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

В. Гжицький, вказуючи на створення Лесем Курбасом театру «з молодою поетичною назвою «Березіль», цебто березень – весна» у 1922 р., помилково замість Києва вказує Харків, де театр працював згодом²⁷. Особисто познайомився з Лесем Курбасом письменник вже у Харкові. Він бачив спектакль «Джиммі Гігінс» в інсценізації Леся Курбаса з Амвросієм Бучмою у головній ролі. Також вистави «Народний Малахій», «Мина Мазайло», «Маклена Граса» Миколи Куліша і сценічні композиції «Жовтень», «Рур», «Пролог». Як про дуже оригінальну він відгукується про виставу в постановці Леся Курбаса – ревію «Алло на хвилі 447 метрів» із Мар'яном Крушельницьким і Йосипом Гірником у ролях²⁸.

Оскільки спогад писався для публікації, то В. Гжицький повинен був дати ідеологічно виважені формулювання та наголосити на окремих фактах. Так, він вказував, що Олександр Степанович «шукав все нових сценічних форм, прагнув створити в радянський час ідейно спрямований, гостро сучасний репертуар: «Диктатура», «Дівчата нашої країни» Івана Микитенка»²⁹.

Новий етап взаємин письменника і режисера почався у 1930 р., коли В. Гжицький, як і Лесь Курбас, отримав помешкання у харківському будинку «Слово». Мешкали вони в одному під'їзді: письменник на другому поверсі, а актор і режисер – на п'ятому. Жив Л. Курбас із матір'ю Вандою Адольфівною і дружиною Валентиною Миколаївною Чистяковою – провідною акторкою «Березоля». Ось як згадував ці обставини В. Гжицький: «Це була дуже мила, інтелігентна сім'я. Я бачився з нею щодня, навіть по кілька разів на день. В гостях ми в один одного не бували. Ні в мене, ні в нього не було на це часу»³⁰.

Та найцікавішою є частина спогадів В. Гжицького про відпочинок митців на Північному Кавказі у с. Хоста (біля Сочі). У коротких спогадах письменник пригадує, що це було, напевне, в 1930 р. Вони відпочивали в Будинку письменників, разом ходили в самшитовий гай і на Агурські водоспади. Лесь Курбас «був прекрасним товаришем подорожів, він тонко сприймав красу природи...»³¹. І письменник зауважує прикметну деталь – говорилося «про речі, не пов'язані з нашими професіями». У самшитовому гаю дерева, порослі лишайниками і мохом, «що звисали з дерев, наче борода дідів», Лесь Курбас назвав «театральними декораціями»³². У коротких спогадах саме так подана

²⁷ ЦДАМЛІМ України. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 2.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само.

³¹ Там само.

³² Там само. Арк. 2 3.

придатна для опублікування версія подій. Дійсно, можна припустити, що на відпочинку вони не говорили про творчі справи. А про що говорили тоді в Хості, можемо довідатися зі спогадів, написаних Григорієм Костюком без тиску радянської цензури у США. Він згадував, що в останнє спільне перебування на відпочинку в цій околиці Сочі разом із В. Гжицьким вони багато ходили вздовж дороги над морем і «обмінювались нашими радісними й гіркими думами»³³. Очевидно, це був єдиний спосіб говорити без свідків і без ризику, що слова стануть відомі каральним органам. Митці прекрасно розуміли рівень проникнення інформаторів ДПУ в їхнє середовище. Говорив переважно В. Гжицький: «Писки в нас замкнені, а люди – оглушені. Від отих тиранів (він мав на увазі поляків) я пішов назавжди. Я думав, що там, де живе 30 мільйонів українського народу, жодний тиран не посміє чинити сваволі. А виходить, що я помилився. І виходу немає. І дітися нікуди...»³⁴. І хоча цей спогад написаний в еміграції багато років потому, все ж можна з впевненістю стверджувати, що загальне спрямування розмов було саме таким. За аналогією можна припустити, що там, у Хості, обидва вихідці із Західної України — В. Гжицький і Лесь Курбас обговорювали саме такі теми.

Далі у коротких спогадах В. Гжицький згадує про співдружність найвідоміших українських режисера і драматурга 1920 рр.: «Любив він дуже Миколу Куліша, з ним опрацьовував кожну його нову п'єсу, яка з'являлась пізніше на сцені. Це була співдружність драматурга і режисера-творця»³⁵.

А в кінці коротких спогадів В. Гжицький торкається самої складної теми – репресії і загибелі Леся Курбаса: «В кінці 1933 року почались нападки на «Березіль» і на Курбаса за його начебто формалізм і інші зміни. Це було майже повторення того, що діялося в Москві проти театру Меєрхольда. А ці два театри мали дещо спільного»³⁶. Леся Курбаса було «викликано» в Москву. Там він працював недовго, бо в 1934 р. його «було заарештовано по якомусь безглуздому обвинуваченню. Помер на Соловках в 1942 р.»³⁷. Цілком очевидно, що мемуарист не знав всіх обставин ув'язнення і смерті режисера, оскільки сам перебув у таборах, а потім – на засланні. А рік смерті – 1942-й дійшов до В. Гжицького через відомості від інших, оскільки його масово вказували каральні органи у відповідях про долю репресованих на запит їхніх родичів.

³³ Костюк Г. Зустрічі і прощання: спогади у двох книгах / передм. М. Жулинського. Київ: Смолоскип, 2008. Кн. 1. С. 531.

³⁴ Там само.

³⁵ ЦДАМЛІМ України. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 3.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само.

Ширшими і «пропрацьованими» у деталях є загальні мемуари В. Гжицького «Спогади про минуле»³⁸. Це достатньо великий документ – 76 архівних аркушів. Вище зазначалося, що вони опубліковані у 2011 р. Я. Цимбал із дослідженням і ґрунтовним науковим коментарем.

У частині про Леся Курбаса автор спогадів також починає із першого знайомства з його творчістю в Тернополі. Але тут він є більш конкретним, зауважуючи, що це сталося між 1910–1913 рр. у театрі «Руська Бесіда» під керівництвом Йосипа Стадника. Як зазначає Я. Цимбал, Лесь Курбас працював у ньому з літа 1912 р. протягом 2-х років³⁹. І грав молодий актор у п'єсі М. Старицького «Ой, не ходи Грицю» головну роль разом із К. Рубчаковою на малоприспособованій сцені «Мищанського зібрання». Вказує В. Гжицький і час зустрічі – коли він сам навчався у третьому чи четвертому класі гімназії. Серед гімназистів-театралів ходили чутки про те, що Лесь Курбас «стрілявся» через нерозділене кохання до К. Рубчакової. І тут автор спогадів зазначає, що таке можливо «при його екзальтованості»⁴⁰. І це дійсно мало місце у 1913 р.

І, так як і у коротких спогадах, він зазначає, що ближче познайомився з Лесем Курбасом у 1930 р. у будинку «Слово». І дружина В. Гжицького ходила до матері Леся Курбаса Ванди Адольфівни грати в карти. Привертає увагу цікава деталь – Лесь Курбас ні до кого «з письменників у гості не ходив і нікого не приймав у себе», хіба що у справах драматурга М. Куліша⁴¹.

Найбільш цікавим, із несподіваними деталями, є згаданий епізод про перебування у Будинку відпочинку в Хості. У цій мальовничій місцевості тоді біля Сочі, а зараз у межах цього міста, був улаштований ініціативою М. Куліша рекреаційний заклад Українського товариства драматургів і композиторів (УТОДІК). Цей час відпочинку на Північному Кавказі мемуарист називає найщасливішим у своєму житті. На той час «це було ще захолусне містечко, а Будинок письменників складався із кількох окремих будиночків, розкиданих серед великого сливового саду»⁴². Тоді тут відпочивала «чудова компанія, молода»: Юрій Яновський з дружиною актрисою Тамарою Жевченко-Яновською, артисткою «Березоля»; молодий комсомолец-драматург Олександр Корнійчук; письменник Павло Іванов із дружиною Марією; композитор Володимир Нахабін із дружиною – акторкою Клавою Блажко; відо-

³⁸ ЦДАМЛІМ України. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 155. 76 арк.

³⁹ Цимбал Я. «Спогади про минуле» Володимира Гжицького... С. 335.

⁴⁰ Володимир Гжицький. Спогади про минуле / підгот. тексту, комент. Я. Цимбал // Спадщина. Київ: Laurus, 2011. Т. 6. С. 285.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само.

мий артист-березолець Йосип Гірняк; артист Аркадій Генкін («куплетист-п'яниця Арген»)⁴³. Окремий цікавий підрозділ присвятив А. Генкіну та взаєминам куплетиста з Ю. Яновським Г. Костюк у «Зустрічах і прощаннях»⁴⁴.

В. Гжицький описує достатньо вільну атмосферу, яка панувала на відпочинку в Хості: «Темними вечорами, немов у біблейському Едемі, бродять майже голі через спеку, в простирадлах, охочі до пригод мешканці священного саду зривати замість заборонених богом яблук солодкі сливки... У повітрі плавав розлитий любовний еліксир і паморочив голови»⁴⁵. Але Лесь Курбас, закоханий у свою дружину, не належав до тих «шукачів пригод», поводив себе солідно та бігав двічі на день до пошти, очікуючи її листів.

У цих ширших спогадах дещо по-іншому згадується відвідання самшитового гаю поблизу Мацести, хоча також із романтичними деталями. Стовбури цих довгоростучих дерев були вкриті мохом і лишайниками. І 2 митці шукали порівнянь. Для В. Гжицького це було дно казкового моря, а дерева – фантастичні водорості. Лесь Курбас погодився і сказав, що запам'ятає цей гай для оформлення якогось зі спектаклів. Але оформити такий спектакль йому так і не судилося⁴⁶.

Таким чином, можна зробити висновок, що український письменник В. Гжицький опинився в радянській Україні після участі у боротьбі за державність західноукраїнських земель, що і стало головною причиною репресій з боку більшовицьких каральних органів. Він залишив цікаві спогади про літературне життя 1910–1930 рр. Звинувачений в участі в міфічній організації «Український національний центр», він був репресований і 21 рік перебував поза межами України. Після реабілітації, повернення на батьківщину і до літературної праці, він написав спогади, на які суттєво вплинули обставини його життя та страх повторного покарання. Про Леся Курбаса він залишив окремі короткі спогади та присвятив режисеру частину мемуарів «Спогади про минуле». У них автор із максимальною обережністю, не допускаючи політичних чи ідеологічних оцінок, показав взаємини з актором і режисером. Тільки після 40 років від написання текст «Спогадів про минуле» із особового архіву письменника у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України був опублікований повністю Я. Цимбал. Оскільки він писав спогади з метою публікації, так, щоб вони були прийняті радянською цензурою, на їхній зміст і форму вплинула самоцензура автора. В. Гжицький уникав подій, фактів і оцінок,

⁴³ Там само. С. 285–286.

⁴⁴ Костюк Г. Зустрічі і прощання... С. 373–374

⁴⁵ Володимир Гжицький. Спогади про минуле... С. 286.

⁴⁶ Там само.

які могли нашкодити йому та іншим. Такою була ціна компромісу для того, щоб мати можливість творити і публікувати свої твори.

REFERENCES

1. Bon, O. (2017). Literaturne obiednannia «Pluh» u spohadakh Volodymyra Hzhyskoho [Literary association «Plough» in the memoirs of Volodymyr Hzhyskyi]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii*, 2(3), 39–44. Ternopil. [in Ukrainian].
2. Bon, O. I. (2015). Literaturne seredovysche Kharkova 1920 rokiv u spohadakh Volodymyra Hzhyskoho [The literary environment of Kharkov in the 1920s in the memoirs of Volodymyr Hzhyskyi]. *Oxford Review of Education and Science*, 1(9), 465–471. [in Ukrainian].
3. Donos-shedevr. Yurii Smolych pro Oleksandra Dovzhenka [Denunciation is a masterpiece. Yuriy Smolych about Oleksandr Dovzhenko]. (2018). *Ukrainska pravda*. Retrieved from <https://web.archive.org/web/20180911044446/http://vuv.istpravda.tsom.ua/artitsles/2018/09/10/152898/> [in Ukrainian].
4. Hzhyskyi, V. (1973). Moi pobratymy [My brothers]. *Zhovten*, 3, 81–93. [in Ukrainian].
5. Hzhyskyi, V. (1991). Spohady pro mynule [Memories of the past]. *Rodoslav*, 14, 6. [in Ukrainian].
6. Hzhyskyi, V. (1995). Spohady pro mynule [Memories of the past]. *Literaturnyj Lviv*, 15, 7; 17, 7. [in Ukrainian].
7. Hzhyskyi, V. Z. (1974). *Tvory* [Writings]. (Vol. 1–2). Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
8. Hzhyskyi, V. Z. (1989). *Nich i den: Roman*. [Night and day: Novel]. Lviv: Kameniar. [in Ukrainian].
9. Kostiuk, H. (2008). *Zustrichi i proshannia: spohady u dvokh knyhakh* [Meetings and farewells: memories in two books]. (Vol. 1.). Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].
10. Kudlyk, R. (1995). Zhaha zhyttia [The thirst for life]. *Dzvin*, 10, 141–143. [in Ukrainian].
11. Lubkivskyi, R. (1995). Drama epokhy, trahediia liudyny [Drama of the era, human tragedy]. *Dzvin*, 10, 133–134. [in Ukrainian].
12. Lybyskyi, M. H. & Taniuk, L. S. (Eds.). (1988). *Les Kurbas: Stati i vospomyaniya o Lese Kurbase. Literaturnoe nasledie* [Les Kurbas: Articles and memories about Les Kurbas. Literary heritage]. Moskva: Iskusstvo. [in Russian].
13. Nytchenko, D. (1992). *Lysty pysmennykiv* [Letters of writers]. Melburn: Lastivka. [in Ukrainian].
14. Tsymbal, Ya. (2011). «Spohady pro mynule» Volodymyra Hzhyskoho: pryhaduvannia i konstruiuvannia [«Memories of the Past» by Volodymyr Hzhyskyi: recall and construction]. *Spadschyna*, 6, 240–257. [in Ukrainian].
15. Vasylo, V. S. (Ed.). (1969). *Les Kurbas. Spohady suchasnykiv* [Kurbas Forest. Memories of contemporaries]. Kyiv: «Mystetstvo». [in Ukrainian].
16. Vozna, R. (1998). Pysmennyk trahichnoi doli [The writer of a tragic fate]. *Svoboda. 19 hrud.* [in Ukrainian].

Oleksandr Bon
Candidate of Historical Sciences,
Docent,
Associate Professor
of the Department of History of Ukraine,
Borys Hrinchenko Kyiv University
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3287-5955>

THE PRICE OF COMPROMISE: MEMORIES OF VOLODYMYR HZHYSKYI ABOUT LES KURBAS

Abstract. The purpose of the work is to reveal the potential of the memoirs of the writer Volodymyr Hzhyskyi (1895–1973) in the scientific study of the figure of actor and director Les Kurbas (1887–1937) and to study the peculiarities of the memoirs of the literary and artistic intelligentsia, written under the conditions of political control of the Soviet totalitarian regime. **The methodological basis** of the research is the traditional general principles of objectivity, systemic analysis, historicism, as well as the special-historical method of prosopography. The source analysis of the ego-documents of V. Hzhyskyi and the biographical method are applied to study the text of the writer's memoirs. **The academic novelty** is that previously unpublished short memoirs about Les Kurbas and those published after the writer's death are analyzed as a single core. **The prospects for further studies** lie in the fact that the study of the memoirs of V. Hzhyskyi will reveal the life of the literary and artistic environment of Soviet Ukraine in the 1920s and 1930s. **Conclusions.** The famous writer V. Hzhyskyi, who after participating in the struggle for Ukrainian statehood in Western Ukraine, had moved to Soviet Ukraine, and left valuable memories of the literary and artistic environment of 1910–1930s. He was illegally repressed and returned to Ukraine after twenty-one years abroad. These circumstances have had a significant impact on the texts of his ego-documents. Brief memories of Les Kurbas and a part of his memoirs «Memories of the Past», which highlight his relationship with the outstanding director and which were published in full almost forty years after his death, are kept in the personal fond of the writer in the Central State Archives of the Museum of Literature and Arts of Ukraine. They were affected by the self-censorship of the author, who was forced to avoid compromising facts and events, since he had been writing them for publication in the climate of Soviet political censorship.

Key words: Volodymyr Hzhyskyi; Les Kurbas; literary and artistic intelligentsia; memoirs; totalitarianism.